

บทที่ 6 วิเคราะห์และสรุปผลการศึกษา

จากผลการศึกษาในบทที่ 5 นั้นสรุปผลการศึกษาได้ดังนี้

6.1 วิธีการจัดการความรู้ของชุมชนบ้านน้ำเค็ม

ระยะฉุกเฉิน : มีการจัดกิจกรรมเพื่อให้เกิดการแลกเปลี่ยน เรียนรู้ ประชุมแบบไม่เป็นทางการในรูปแบบสภากาแฟ เกิดกลไกในการจัดการความรู้คือ กระบวนการกลุ่ม และการออมเงิน

ผู้นำ แกนนำผู้ประสบภัยสึนามิและผู้ประสบภัยสึนามิบ้านน้ำเค็มมีจุดเริ่มต้นการเรียนรู้เพื่อรับมือภัยพิบัติสึนามิจากการทำงานร่วมกันในช่วงฉุกเฉินท่ามกลางปัญหาที่เกิดขึ้นจากภัยพิบัติสึนามิ การเรียนรู้และการจัดการความรู้ร่วมกันในขั้นตอนนี้ก่อให้เกิดการจัดการตนเองในเรื่องของการสร้างบุคลากรที่เกิดขึ้นจากการจัดระบบเต็นท์พักชั่วคราว จัดระบบของบริจาคเพื่อลดความวุ่นวายและความขัดแย้ง โดยมีการประชุมเพื่อกำหนดหน้าที่ความรับผิดชอบ หัวหน้าแถว หัวหน้าโซน คณะกรรมการประสานความช่วยเหลือผู้ประสบภัยสึนามิ กล่าวได้ว่ามีการดูแลกันเองของกลุ่มผู้ประสบภัยสึนามิในช่วงที่อยู่ศูนย์พักชั่วคราวบางม่วง ตำบลบางม่วง อำเภอตะกั่วป่า

บุคลากรที่เกิดขึ้นนี้คือกลุ่มผู้ประสบภัยสึนามิที่เป็นกลไกสำคัญในการทำงานแก้ปัญหในช่วงฉุกเฉิน โดยมีการเรียนรู้จากปัญหาที่เกิดขึ้นท่ามกลางสถานการณ์ภัยพิบัติขนาดใหญ่ พร้อมด้วยการลงมือปฏิบัติงานเพื่อแก้ไขปัญหาในพื้นที่จริง โดยมีนักพัฒนาเอกชน ได้แก่ นักพัฒนาเอกชนจากสถาบันพัฒนาองค์กรชุมชน มูลนิธิชุมชนไท คณะกรรมการประสานงานองค์กรพัฒนาเอกชน ภาคใต้ มูลนิธิการพัฒนาที่อยู่อาศัย เครือข่ายสลัมสี่ภาค เครือข่ายแผนชีวิตชุมชนภาคใต้ เครือข่ายแผนแม่บทชุมชนภาคใต้ เป็นผู้มีส่วนบาทหลักในการช่วยเหลือผู้ประสบภัยสึนามิในเรื่องการจัดระบบชาวบ้าน โดยเริ่มต้นจากการหาวิธีการที่ทำให้ผู้ประสบภัยสึนามิบ้านน้ำเค็มเข้ามารวมตัวในทีเดียวกัน มีการเรียนรู้แบบกระบวนการกลุ่มเพื่อแก้ปัญหาเฉพาะหน้าที่เกิดขึ้น โดยในช่วงนี้มีการประชุมมากที่สุดระหว่างผู้ประสบภัยและระหว่างนักพัฒนาเอกชนรวมทั้งภาคีภายนอกด้วย โดยนักพัฒนาเอกชนมีบทบาทชัดเจนที่สุดในการหนุนเสริม จัดระบบชาวบ้านและฝึกให้ชาวบ้านได้เกิดการ ทำงานร่วมกันมากขึ้น

การเรียนรู้และการจัดการความรู้ของผู้ประสบภัยสึนามิที่บ้านน้ำเค็มในช่วงเวลาฉุกเฉินนี้ ก่อให้เกิดการรวมกลุ่มแบบ "สภากาแฟ" และ จากสภากาแฟพัฒนามาเป็นศูนย์ประสานงานผู้ประสบภัยสึนามิที่มีบทบาทหลักในการเป็น "พื้นที่" และเป็นศูนย์กลางของชุมชนผู้ประสบภัยภายในศูนย์พักชั่วคราวบางม่วงแห่งนี้ การก่อเกิดศูนย์ประสานงานผู้ประสบภัยสึนามินี้ถือเป็นการ

กลไกสำคัญในการขับเคลื่อนการทำงานฟื้นฟูชุมชนในระยะต่อมา และเกิดเป็นธนาคารชุมชนขึ้นมา โดยมีการบริหารจัดการที่เชื่อมโยงกัน เกิดเป็นการพัฒนาอาชีพ ที่อยู่อาศัย (บ้านพักถาวรของกลุ่มบ้านเช่า)

ระยะฟื้นฟู : เริ่มจากช่วงหลัง 3 เดือนจากภัยพิบัติ เป็นระยะที่ผู้นำ แกนนำและผู้ประสบภัยสึนามิบ้านน้ำเค็มสามารถที่จะตั้งหลักในการทำงานได้มากขึ้น สถานการณ์ในขณะนั้นมีการให้ความช่วยเหลือจากองค์กรภายนอกเข้ามาเป็นจำนวนมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งความช่วยเหลือในเรื่องการจัดกิจกรรมเพื่อให้เกิดการแลกเปลี่ยน เรียนรู้ ประชุม อบรม ดูงานจากชุมชนอื่น

ศูนย์ประสานความช่วยเหลือผู้ประสบภัยสึนามิและธนาคารชุมชนมีบทบาทมากในฐานะองค์กรชุมชนในการดำเนินงานฟื้นฟูผู้ประสบภัยสึนามิบ้านน้ำเค็มในด้านต่าง ๆ เช่น ด้านการส่งเสริมให้ผู้ประสบภัยสึนามิมีรายได้ในรูปแบบกลุ่มอาชีพจำนวน 22 กลุ่ม โดยเน้นให้ชาวบ้านมีการบริหารจัดการกลุ่มอาชีพของตนรวมทั้งมีระบบตรวจสอบการใช้เงินที่ฎีไปจากธนาคาร ศูนย์ประสานความช่วยเหลือผู้ประสบภัยสึนามิ เปลี่ยนชื่อมาเป็น ศูนย์ประสานงานชุมชนบ้านน้ำเค็ม และย้ายเข้ามาในชุมชนบ้านน้ำเค็มเมื่อปี พ.ศ.2549 ตามแนวคิดการจัดการภัยพิบัติช่วงฟื้นฟูเป็นช่วงที่สำคัญเพราะหมายรวมถึงการวางแผนการพัฒนาในอนาคตด้วย

ระยะเตรียมความพร้อม : ช่วงนี้ชุมชนบ้านน้ำเค็มสามารถตั้งหลักได้แล้วดังจะเห็นได้จากมีการรวมกลุ่มที่ชัดเจน (ศูนย์ประสานงานชุมชนบ้านน้ำเค็ม ศูนย์อาสาสมัครป้องกันภัยฝ่ายป้องกันพลเรือน และสหกรณ์เคหะสถานบ้านน้ำเค็ม จำกัด) มีองค์กรพัฒนาเอกชนทำหน้าที่ในการเป็นที่เลี้ยงในการทำกระบวนการร่วมกับชาวบ้าน ตลอดจนมีงบประมาณสนับสนุนให้กิจกรรมต่าง ๆ ดำเนินต่อไปได้ด้วยดี

การจัดการความรู้เพื่อฟื้นฟูชุมชนและรับมือกับภัยพิบัติสึนามิของชุมชนบ้านน้ำเค็มจังหวัดพังงา ทั้ง 3 ระยะเวลา นั้น มีการจัดการความรู้ที่ต่างกันออกไปตามสถานการณ์และความพร้อมของชุมชน ในช่วงระยะฉุกเฉินเริ่มจากการที่ไม่มีมีการรวมกลุ่มแต่ด้วยสถานการณ์ปัญหาความวุ่นวายต่าง ๆ ในขณะนั้นผนวกกับการเข้ามาจัดระบบชาวบ้านของนักพัฒนาเอกชนทำให้เกิดเป็นการรวมกลุ่มแบบสภากาแฟเพื่อเป็นพื้นที่ในการประชุมเพื่อแก้ปัญหา พบรูปแบบการจัดการความรู้ในลักษณะของการจัดกิจกรรมที่ก่อให้เกิดกระบวนการแลกเปลี่ยนเรียนรู้คือการประชุมแบบไม่เป็นทางการและการจัดการความรู้ในรูปแบบของการประชุมอย่างไม่เป็นทางการนี้สามารถดำเนินการแก้ไขปัญหา ต่าง ๆ ในช่วงเวลานั้นได้ เกิดเป็นสภากาแฟเพื่อแก้ปัญหาเฉพาะ

หน้าในระยะสั้น เป็นการรวมกลุ่มของผู้นำ แกนนำ นักพัฒนาเอกชน นอกจากนี้การประชุมยังก่อให้เกิดการรวมตัวกันขึ้นของผู้ประสภภัยเพื่อดำเนินงานต่อมาในระยะฟื้นฟู

ต่อมาในช่วงฟื้นฟูนั้น เมื่อชุมชนเริ่มตั้งหลักได้ ยังคงใช้การประชุมเพื่อแก้ปัญหาและแลกเปลี่ยนเรียนรู้ แต่ในระยะนี้มีการแก้ปัญหาที่มองไกลไปถึงระยะของการพัฒนามากขึ้น การประชุมเป็นแบบมีทิศทางและช่วงนี้มีการจัดการความรู้ที่เป็นระบบมากขึ้น เช่น มีการฝึกอบรมเจ้าหน้าที่บัญชีเพื่อจะรับหน้าที่ในการทำงานของธนาคารชุมชน มีการแบ่งหน้าที่การทำงานของกลุ่มและวางแผนการทำงานที่ชัดเจน สังเกตได้ว่าระยะนี้ เกิดกลไกการทำงานที่เป็นระบบขึ้นกว่าในช่วงฉุกเฉิน ที่ชัดเจนที่สุดคือ เรื่องของการจัดระบบการจัดการเรื่องเงินบริจาคคือ ธนาคารชุมชน และการประสานงานระหว่างภาคีภายนอกและระหว่างผู้ประสภภัยคือ ศูนย์ประสานงานชุมชนบ้านน้ำเค็ม ที่มีการแบ่งกลุ่ม แบ่งหน้าที่ความรับผิดชอบอย่างชัดเจน มีทิศทางของการพัฒนาในอนาคต มีการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ระหว่างชุมชน เช่น โครงการบ้านมั่นคงของชุมชน เนื่องจากชุมชนอยู่ตัวแล้วในระดับหนึ่งและเกิดกลไกการทำงานจึงมีการขยายผลความรู้ต่อเนื่องมาถึงระยะเตรียมความพร้อม

ระยะเตรียมความพร้อม ช่วงนี้ชุมชนตั้งหลักได้แล้ว ระยะนี้บทบาทการทำงานขององค์กรชุมชนคือศูนย์ประสานงานชุมชนบ้านน้ำเค็มชัดเจนที่สุด โดยเฉพาะอย่างยิ่งการเตรียมความพร้อมเพื่อรับมือกับภัยพิบัติสึนามิ ศูนย์ประสานงานชุมชนบ้านน้ำเค็มยังคงทำหน้าที่ประสานการทำงานกับทั้งภาคีทั้งในและนอกชุมชนอยู่ แต่ช่วงนี้เกิดการบริหารจัดการของกลุ่มย่อยขึ้นได้เอง เช่น กลุ่มสหกรณ์เคหสถานบ้านน้ำเค็มพัฒนา จำกัด และมีหัวหน้ากลุ่มหรือหัวหน้าสหกรณ์ดูแลจัดการกลุ่มของตนเป็นการกระจายการบริหารงานกับกลุ่มย่อยมากขึ้น

แต่อย่างไรก็ตามกลุ่มย่อยนี้ก็ยังคงยึดโยงกับศูนย์ประสานงานชุมชนบ้านน้ำเค็มในรูปแบบของการออมเงินเข้าธนาคาร การช่วยงานสาธารณประโยชน์ของชุมชน เป็นต้น ระยะนี้พบว่ารูปแบบการจัดการความรู้มากกว่าระยะฉุกเฉินและระยะฟื้นฟูเป็นเพราะว่าชุมชนสามารถกลับคืนสู่สภาพเดิม (rehabilitation) และสามารถจัดการตนเองได้เพราะมีองค์กรชุมชน คือ ศูนย์ประสานงานชุมชนบ้านน้ำเค็มที่เป็นกลไกสำคัญในการจัดการความรู้ของชุมชนบ้านน้ำเค็มในการเชื่อมโยงชาวบ้านและภาคีภายนอกเข้ามามีส่วนร่วมในการจัดการความรู้จนสามารถขยายผลความรู้ต่อไปในระดับเครือข่าย

นอกจากนี้การศึกษาการจัดการความรู้ทั้ง 3 ช่วงนั้น ปรากฏว่า พบบทบาทการทำงานร่วมกันของผู้นำ แกนนำผู้ประสภภัยสึนามิและนักพัฒนาเอกชนที่มีบทบาทชัดเจนที่สุดในการเป็นนักจัดการความรู้ กระตุ้นให้ชุมชนเกิดการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ จากการทบทวนวรรณกรรมในประเด็นที่เกี่ยวข้องกับการจัดการความรู้ของชุมชนนั้นมีภาคีที่เกี่ยวข้องกับชุมชนคือ

1. องค์กรพัฒนาเอกชน

2. องค์ประกอบสองส่วนท้องถิ่น

3. ภาควิชาการทั้งในส่วนของสถาบันการศึกษาและนักวิชาการ

กรณีศึกษาการจัดการความรู้เพื่อรับมือภัยพิบัติที่บ้านน้ำเค็มนี้ พบบทบาทขององค์กรพัฒนาเอกชนในทุกช่วงเวลา แต่สิ่งที่ต่างออกไปคือไม่พบบทบาทของงานวิชาการต่อการสนับสนุนการเรียนรู้และการจัดการความรู้ของชุมชนบ้านน้ำเค็ม ซึ่งเหตุผลก็สะท้อนว่าภาควิชาการเองนั้นก็ยังไม่มียุทธศาสตร์ความรู้ในเรื่องการรับมือภัยพิบัติที่เพียงพอ

“...บทบาทของสถาบันทางวิชาการกลับมีบทบาทน้อยมากอย่างไม่น่าเชื่อ เพราะทำการรณรงค์ร่วมบริจาคกับกิจกรรมค่ายอาสาของนักศึกษาเป็นส่วนมาก ที่นำศักยภาพทางวิชาการมาใช้ในการศึกษาพัฒนา พื้นฟู โดยเฉพาะอย่างยิ่งการจัดการภัยพิบัติมีน้อยมาก”
บัญชา พงษ์พานิช (2551 : 15)

ประเด็นนี้เป็นสิ่งที่แตกต่างออกไปจากการศึกษาการเรียนรู้ การจัดการความรู้ในพื้นที่อื่น ๆ นอกจากนี้ เหตุผลอีกประการหนึ่งที่น่าสนใจคือ ความรู้สึกทางด้านลบของผู้ประสบภัยที่มีต่อนักวิชาการ กล่าวคือหลังจากเกิดเหตุการณ์สึนามิได้เพียงไม่กี่วัน ก็มีนักวิชาการลงไปเก็บข้อมูลในพื้นที่ในประเด็นที่เกี่ยวข้องกับความสูญเสียของผู้ประสบภัยสึนามิอยู่เป็นจำนวนมาก ซึ่งในช่วงเวลาดังกล่าวนั้นคำถามเหล่านี้สร้างความสะเทือนใจให้กับผู้ที่ตอบคำถาม ซึ่งเป็นเรื่องทีละเยียดอ่อนด้านความรู้สึกทางจิตใจ แม้ว่าข้อมูลที่นักวิชาการต่าง ๆ มาสำรวจจะนำเสนอในระดับนโยบายก็ตามแต่ในความเห็นของชาวบ้านจะรู้สึกว่ามาเก็บข้อมูลแล้วก็หายไปซ้ำยังถามในเรื่องที่ทำให้ชาวบ้านสะเทือนใจ อีกทั้งภาควิชาการยังมีข้อจำกัดเรื่องของงบประมาณ ดังนั้นปัจจัยต่าง ๆ เหล่านี้จึงเป็นปัจจัยที่ส่งผลให้งานวิชาการไม่มีบทบาทในการหนุนเสริมการเรียนรู้ของชุมชน

6.2 ผลของการจัดการความรู้และการจัดการตนเองเพื่อชุมชนและรับมือกับภัยพิบัติสึนามิ

6.2.1 ความเปลี่ยนแปลงด้านความสัมพันธ์ทางสังคม

ตามแนวคิดการเรียนรู้และการจัดการความรู้ที่เน้นย้อมส่งผลให้เกิดความเปลี่ยนแปลง จากการศึกษาพบความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นจากการเรียนรู้และการจัดการความรู้เพื่อฟื้นฟูชุมชนและรับมือกับภัยพิบัติสึนามิของชุมชนบ้านน้ำเค็ม จังหวัดพังงา ใน 4 ด้าน คือ

1. **ด้านระบบคิด ระบบคุณค่า** ชุมชนบ้านน้ำเค็มมีการเปลี่ยนแปลงในเรื่องของระบบคิด ระบบคุณค่าอย่างชัดเจนในเรื่องของการทำงานกลุ่ม กล่าวคือ ก่อนเกิดเหตุการณ์สึนามิ ความสัมพันธ์ทางสังคมของชุมชนบ้านน้ำเค็มนั้นเป็นแบบ ต่างคน ต่างอยู่ เพราะชุมชนไม่มีรูปแบบความสัมพันธ์แบบเครือญาติมาตั้งแต่ยุคที่ชุมชนเริ่มมีการประกอบอาชีพรับจ้างทำงานเหมืองแร่ ดังนั้นก่อนเกิดเหตุการณ์สึนามิชุมชนบ้านน้ำเค็มจึงไม่สามารถที่จะรวมกลุ่มหรือทำงานกลุ่มร่วมกันได้ และแม้ว่าจะมีการรวมกลุ่มแต่การรวมกลุ่มนั้นเป็นกลุ่มผลประโยชน์ เช่น การรวมกลุ่มเพื่อเป็นสมาชิกของสหกรณ์ประมงบ้านน้ำเค็ม แต่การรวมกลุ่มเพื่อดำเนินงานของสมาชิกสหกรณ์ประมงบ้านน้ำเค็มนั้นไม่ประสบความสำเร็จเนื่องมาจากความขัดแย้งเรื่องผลประโยชน์และความผิดพลาดด้านการบริหารงานของเจ้าหน้าที่ แต่หลังเหตุการณ์สึนามินั้นชุมชนใช้วิธีการทำงานแบบกระบวนการกลุ่มเป็นกลไกหลักในการดำเนินงานทุกกิจกรรม

“...ในอดีต ชุมชนบ้านน้ำเค็มมีการรวมกลุ่มกันไม่มากหรอก ที่มีก็เป็นการจัดตั้งด้วยหน่วยงานภาครัฐ เช่น สหกรณ์ประมงบ้านน้ำเค็ม เป็นกลุ่มที่ตั้งกันมาหลายปี มีกิจกรรมทำแรก ๆ คือขายของให้สมาชิกโดยกรรมการจัดตั้งที่ตั้งใจกันดี สหกรณ์ก้าวหน้าพอสมควรในช่วงนั้น จนกรรมการชุดแรกหมดวาระ เปลี่ยนกรรมการชุดใหม่เข้ามาบริหารจากที่มีอุปกรณ์ประมง ก็ขยาย มีข้าวสาร อาหารแห้งขายเต็มร้าน ขายของดีมีสมาชิกมากขึ้นเรื่อย ๆ แต่พอผ่านกรรมการชุดต่อ ๆ มา สหกรณ์เริ่มเล็กลงเรื่อย ๆ จนสมาชิกที่ซื้อน้ำมันก็เป็นหนี้แล้วไม่ใช่ คนที่มาซื้อของก็เริ่มติดค้าง ไม่จ่ายเงิน เริ่มมีเงินหาย และถูกฟ้องจากแหล่งทุน จนพูดเป็นเสียงเดียวกันว่า พวกก่อตั้งทำมาดีแล้ว แต่พอเปลี่ยนกรรมการกลับไม่สนใจ และยังมีบางคนใช้เป็นช่องทางในการหาผลประโยชน์ ส่วนกลุ่มอื่นก็มีกลุ่มสัจจะออมทรัพย์ที่ผู้ใหญ่บ้านเป็นประธาน แต่ปัจจุบันล้มเลิกแล้ว กองทุนหมู่บ้านก็มีแต่สมาชิกไม่เข้าใจระบบการเป็นกองทุน จึงหยุดการดำเนินการ แต่ส่วนใหญ่ไม่ว่าจะรวมกลุ่มอะไรในน้ำเค็ม ล้มหมด” (ชุมชนบ้านน้ำเค็มและศูนย์ประสานงานชุมชนบ้านน้ำเค็ม, 2551 : 38)

การเปลี่ยนแปลงด้านระบบคิด ระบบคุณค่านี้ยังส่งผลให้ชุมชนเห็นถึงศักยภาพที่จะสามารถพัฒนาต่อไปได้ทั้งด้านกายภาพ และด้านบุคลากร เห็นความสำคัญของการรวบรวมประวัติชุมชน พิจารณาจาก “โครงการจัดสร้างศูนย์วัฒนธรรมชุมชนบ้านน้ำเค็ม” ที่โครงการศูนย์วัฒนธรรมของชุมชนนี้จะมีการรวบรวมประวัติของชุมชนตั้งแต่ยุคเหมืองแร่ ยุคประมง จนกระทั่งถึงช่วงที่ชุมชนประสบกับเหตุการณ์สึนามิ เป็นการสร้างประวัติศาสตร์และความภูมิใจให้เกิดขึ้นในชุมชน และเมื่อคนในชุมชนเห็นความสำคัญหรือภูมิใจในวัฒนธรรมหรือประวัติของชุมชนร่วมกัน

แล้วก็จะสามารถทำให้ชาวบ้านเข้ามาทำงานร่วมกันได้ การเปลี่ยนแปลงด้านระบบคิด ระบบคุณค่าของชุมชนบ้านน้ำเค็มที่เกิดขึ้นนี้ย่อมส่งผลให้เกิดความเปลี่ยนแปลงด้านพฤติกรรม ทักษะ และการเรียนรู้ของคนในชุมชนตามมาด้วย

2. ด้านพฤติกรรม ความเปลี่ยนแปลงด้านพฤติกรรมเป็นผลมาจากระบบคิดและระบบคุณค่าที่ให้ความสำคัญกับกระบวนการกลุ่ม ส่งผลให้เกิดการความเปลี่ยนแปลงด้านพฤติกรรมใน 2 ข้อคือ

2.1 ชาวบ้านน้ำเค็มทำงานที่เน้นวิธีการรวมกลุ่มมากขึ้นกว่าช่วงก่อนเกิดสึนามิ ซึ่งสามารถแบ่งลักษณะของการรวมกลุ่มได้เป็น 2 ประเภทคือ

- กลุ่มผลประโยชน์ ได้แก่ กลุ่มบ้านร่วมสุขทวีทรัพย์มั่นคง และกลุ่มบ้านมิตรภาพพัฒนา กลุ่มอาชีพ คือกลุ่มเรือหัวโทงสึนามิ กลุ่มการเลี้ยงปลาในกระชัง เป็นต้น

- กลุ่มงานอาสาสมัคร ได้แก่ งานอาสาสมัครป้องกันภัยฝ่ายพลเรือนบ้านน้ำเค็ม

โดยทั้งกลุ่มผลประโยชน์และกลุ่มงานอาสาสมัครนี้ต้องมีการออมเงินเข้าธนาคารชุมชนบ้านน้ำเค็มทุกเดือน สะท้อนให้เห็นว่าการก่อตั้งองค์กรชุมชนไม่ว่าจะเป็น ศูนย์ประสานงานชุมชนบ้านน้ำเค็ม หรือธนาคารชุมชนบ้านน้ำเค็มในช่วงฉุกเฉินและฟื้นฟูนั้น เป็นกลไกสำคัญประการหนึ่งที่ทำให้เกิดความเปลี่ยนแปลงด้านพฤติกรรมในการทำงานกลุ่มของคนในชุมชน

2.2 ชาวบ้านน้ำเค็มกระตือรือร้นในการที่จะเข้าร่วมกิจกรรมกับหน่วยงานอื่นมากขึ้น จากการสังเกตแบบมีส่วนร่วมพบว่าชาวบ้านน้ำเค็มมีความกระตือรือร้นที่จะเข้าร่วมกิจกรรมที่หน่วยงานอื่นจัดขึ้นหรือขอความร่วมมือมา เช่น การเข้ารับการฝึกอบรมอาสาสมัครป้องกันภัยฝ่ายพลเรือนที่มีชาวบ้านน้ำเค็มเข้ารับการฝึกอบรมอย่างเต็มใจ ซึ่งสาเหตุประการหนึ่งเป็นเพราะการที่ชุมชนบ้านน้ำเค็มได้รับการยอมรับทางสังคมว่าเป็นชุมชนที่มีศักยภาพที่สามารถจะพัฒนาได้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในเรื่องของการพัฒนานุเคราะห์ของชุมชนเพื่อรับมือกับภัยพิบัติสึนามิ นอกจากนี้และจากการสัมภาษณ์แบบไม่เป็นทางการพบว่า ผู้ที่เข้ารับการฝึกอาสาสมัครป้องกันภัยฝ่ายพลเรือนบ้านน้ำเค็มนี้คือชาวบ้านที่มีประสบการณ์ในการทำงานเป็นหัวหน้าแถว หัวหน้าโซน หรือมีบทบาทหน้าที่ความรับผิดชอบในช่วงฉุกเฉินที่ศูนย์พักชั่วคราวบางม่วงแสดงให้เห็นว่าชาวบ้านน้ำเค็มมีจุดเริ่มต้นของการเรียนรู้และการจัดการความรู้ในช่วงฉุกเฉิน

2.3 ชาวบ้านน้ำเค็มใช้กลไกที่เกิดขึ้นของชุมชนหลังเหตุการณ์สึนามิ คือ การออมเงินและกระบวนการกลุ่มในการปฏิบัติงานในทุกกิจกรรม

2.4 ชาวบ้านน้ำเค็มมีวิธีการแก้ปัญหาต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นชุมชนในรูปแบบของการประชุมที่ศูนย์ประสานงานชุมชนบ้านน้ำเค็ม พิจารณาจากการจัดกิจกรรมเพื่อให้เกิดการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ในการประชุมเพื่อดำเนินงานจัดทำแผนเตรียมความพร้อมรับมือภัยพิบัติสึนามิ

ของชุมชน ที่เป็นการประชุมเพื่อรวบรวมปัญหาและหาวิธีการแก้ไขร่วมกัน นอกจากนี้สิ่งที่สังเกตเห็นได้อย่างชัดเจนประการหนึ่งคือ ชุมชนบ้านน้ำเค็มสามารถที่จะเป็นศูนย์กลางของการจัดประชุมในเรื่องต่าง ๆ ได้ เช่น เรื่องของการจัดทำแผนเตรียมความพร้อมที่ได้กล่าวไปแล้วข้างต้น หรือการจัดการกับปัญหาความขัดแย้งต่าง ๆ ที่เกิดขึ้น เช่น ความขัดแย้งระหว่างผู้ที่ประกอบอาชีพประมงชายฝั่งและประมงขนาดกลางในเรื่องของการขยายเขตการจับปลาของผู้ที่ประกอบอาชีพประมงขนาดกลาง การแก้ไขปัญหานั้นก็ใช้วิธีการประชุมที่ศูนย์ประสานงานชุมชนบ้านน้ำเค็มและได้เชิญเจ้าหน้าที่ประมงอำเภอมาไกล่เกลี่ยเพื่อหาข้อยุติ สะท้อนว่าผลจากการเรียนรู้และการจัดการความรู้นั้นทำให้ชุมชนบ้านน้ำเค็มสามารถสร้างพื้นที่ทั้งในทางกายภาพและพื้นที่ทางสังคมได้

3. ด้านทักษะ ชาวบ้านน้ำเค็มมีการเปลี่ยนแปลงด้านทักษะการเรียนรู้ จากการสังเกตแบบมีส่วนร่วมพบว่าทักษะที่เกิดขึ้นนี้คือทักษะด้านการเสนอความคิดเห็นหรือนำเสนอผลงานในที่ประชุมและมีการประเมินผลงานร่วมกันได้ เช่น การประเมินการซ้อมแผนการหนีคลื่นสึนามิเมื่อวันที่ 25 ธันวาคม 2550 โดยชาวบ้านสามารถที่จะรวบรวมข้อบกพร่องและวิธีการแก้ไขปัญหาต่าง ๆ ได้

4. ด้านความรู้ ก่อนเกิดเหตุการณ์สึนามิชาวบ้านน้ำเค็มไม่มีความรู้เรื่องการเกิดเหตุการณ์สึนามิรวมทั้งวิธีการรับมือ แต่หลังเหตุการณ์สึนามิชุมชนบ้านน้ำเค็มเกิดการเรียนรู้จากเหตุการณ์ครั้งก่อนและใช้เหตุการณ์ครั้งก่อนนี้เป็นแนวทางในการรับมือกับภัยพิบัติในรูปแบบของแผนเตรียมความพร้อมของชุมชน โดยใช้ความรู้และประสบการณ์ของท้องถิ่นเป็นกลไกในการรับมือกับภัยพิบัติสึนามิ

ตารางที่ สรุปผลที่เกิดขึ้นจากการเรียนรู้และการจัดการความรู้เพื่อฟื้นฟูชุมชนและรับมือกับภัยพิบัติสึนามิ

ด้านที่เปลี่ยนแปลง	ก่อนเหตุการณ์สึนามิ	หลังเหตุการณ์สึนามิ
1. ด้านระบบคิด ระบบคุณค่า	1. ไม่เห็นความสำคัญของการรวมกลุ่ม ความสัมพันธ์ในชุมชนเป็นแบบ "ต่างคน ต่างอยู่"	1. ใช้การรวมกลุ่มเป็นเกณฑ์ในการทำงาน การออมเงิน 2. เห็นศักยภาพของชุมชนตนเองมากขึ้น (โครงการศูนย์วัฒนธรรม) 3. เกิดกลไกการทำงานของชุมชน ธนาคาร ศูนย์ ทำให้ชุมชนเป็นศูนย์กลางของการประชุมต่าง ๆ ได้
2. ด้านพฤติกรรม	1. ไม่มีการรวมกลุ่ม หรือถ้ามีก็ไม่ประสบความสำเร็จ (สหกรณ์ประมงบ้านน้ำเค็ม)	1. มีการรวมกลุ่มเพื่อทำงาน - ทั้งกลุ่มผลประโยชน์ - กลุ่มงานอาสาสมัคร 2. มีการประชุมเพื่อวางแผนการทำงานทุกครั้ง 3. มีการกระตือรือร้นที่จะเข้าร่วมแสวงหาความรู้จากหน่วยงานอื่น 4. ใช้กลไกการทำงานชุมชน
3. ด้านทักษะ	1. ไม่มีทักษะการทำงานร่วมกัน เนื่องจากไม่มีพฤติกรรมกรรวมกลุ่ม	1. เกิดทักษะในการทำงานร่วมกัน ทีมทำงานบ้านน้ำเค็มสามารถที่จะวิเคราะห์ถึงปัญหา การแก้ไข และประเมินผลการทำงานร่วมกันได้
4. ด้านความรู้	1. ไม่มีความรู้เรื่องของการเกิดสึนามิและไม่มีความรู้ในการที่จะเตรียมความพร้อมเพื่อรับมือกับภัยพิบัติ	1. เกิดการเรียนรู้จากเหตุการณ์ครั้งก่อนและมีความรู้เพื่อการเตรียมความพร้อมเพื่อรับมือกับภัยพิบัติได้

6.2.2 การมีแผนเตรียมความพร้อม การจัดระบบตนเอง และการซ่อมแผน

ผลที่เกิดขึ้นจากการจัดการความรู้คือการที่ชุมชนบ้านน้ำเค็มมีแผนเตรียมความพร้อมรับมือกับภัยพิบัติสึนามิของชุมชนและมีการจัดระบบตนเองใน 2 ประเด็นคือ

- การจัดระบบตนเองในเรื่องงาน กล่าวคือ จากการจัดการความรู้ทำให้ชุมชนรู้ถึงสถานการณ์ความเสี่ยงและความล่อแหลมต่อการที่จะได้รับภัยพิบัติสึนามิ เช่น รู้ว่าจะต้องทำแผนที่ชุมชน และต้องประเมินความเสี่ยงเพื่อให้มีข้อมูลกลางของชุมชน เป็นต้น เกิดการวางแผนการทำงานเพื่อดำเนินการลดความเสี่ยงและความล่อแหลมต่าง ๆ

- การจัดระบบตนเองเรื่องบุคลากรในชุมชน เมื่อชุมชนมีข้อมูลและความรู้ในเรื่องของความเสี่ยงหรือความล่อแหลมต่อการที่จะได้รับภัยพิบัติสึนามิแล้ว ก็จัดระบบคนเพื่อทำหน้าที่ในการลดความเสี่ยงและความล่อแหลมนั้น เช่น การที่ชุมชนสนับสนุนให้ชาวบ้านเข้ารับการฝึกอบรมอาสาสมัครป้องกันภัยฝ่ายพลเรือนและแบ่งหน้าที่ความรับผิดชอบของอาสาสมัครป้องกันภัยฝ่ายพลเรือนบ้านน้ำเค็มเป็น 5 ฝ่าย รวมทั้งกำหนดหน้าที่ความรับผิดชอบในแต่ละฝ่าย โดยให้ความสำคัญกับการเตรียมความพร้อมเพื่อรับมือกับภัยพิบัติสึนามิของชุมชนเป็นหลัก

- มีการซ่อมแผนของชุมชน การจัดการความรู้และการจัดการตนเองเพื่อรับมือกับภัยพิบัติสึนามิก่อให้เกิดการจัดระบบงานและจัดระบบตนเองในข้างต้นแล้ว จากนั้นชุมชนจึงมีการซ่อมแผนเตรียมความพร้อมเพื่อรับมือกับภัยพิบัติสึนามิขึ้น ประเด็นนี้พบความแตกต่างจากชุมชนที่มีการซ่อมแผนเตรียมความพร้อมเพื่อรับมือกับภัยพิบัติสึนามิ โดยจากการทบทวนวรรณกรรม มีการฝึกซ้อมแผนเตรียมความพร้อมเพื่อรับมือกับภัยพิบัติสึนามิที่ชุมชนทับละมุ จังหวัดพังงา ซึ่งเป็นชุมชนประมงขนาดใหญ่และได้รับผลจากสึนามิเช่นเดียวกับบ้านน้ำเค็ม การซ่อมแผนนั้นเกิดขึ้นจากนโยบายที่กำหนดโดยกรมป้องกันและบรรเทาสาธารณภัยและมีการประเมินผลการดำเนินงานซ่อมแผนโดยกรมป้องกันและบรรเทาสาธารณภัยเช่นกัน แต่การซ่อมแผนและการประเมินผลของที่ชุมชนบ้านทับละมุเป็นลักษณะแบบบนลงล่างแม้ว่าจะได้รับความร่วมมือจากแรงงานต่างด้าวในชุมชนแต่การซ่อมนั้นผู้มีบทบาทหลักคือกรมป้องกันและบรรเทาสาธารณภัยและองค์กรพัฒนาเอกชนไม่ใช่การซ่อมที่เกิดขึ้นเองโดยชุมชน

6.2.3 การเป็นชุมชนต้นแบบที่มีการจัดการตนเองเรื่องการเตรียมความพร้อมรับมือกับภัยพิบัติ

ผลที่เกิดขึ้นจากการจัดการความรู้ตั้งแต่ในช่วงฉุกเฉินและดำเนินมาอย่างต่อเนื่องในช่วงฟื้นฟูและช่วงเตรียมความพร้อมนั้นทำให้เกิดองค์กรชุมชนและกลไกในการทำงานก่อให้เกิดการปฏิบัติงาน

6.2.4 พัฒนาไปสู่ระดับเครือข่าย

(ก) **เครือข่ายผู้ประสบภัยสึนามิ** หลังเกิดเหตุการณ์สึนามิ เกิดปัญหาที่สืบเนื่องหลังเหตุการณ์หลายประเด็น เช่น ปัญหาการออกเอกสารสิทธิโดยมิชอบในเรื่องที่ดิน ปัญหาการไร้สัญชาติของชาวเลและไทยพลัดถิ่น ปัญหาดังกล่าวนี้นี้เป็นปัญหาที่มีมาก่อนเกิดเหตุการณ์แต่หลังจากเกิดเหตุการณ์นั้นปัญหาเหล่านี้มีความรุนแรงมากขึ้นเนื่องจากมีผู้ประสบภัยได้รับผลกระทบเป็นจำนวนมาก กลุ่มผู้ประสบภัยสึนามิในแต่ละพื้นที่จึงมีการรวมตัวกันขึ้นเพื่อเชื่อมโยงเป็นเครือข่ายในระดับพื้นที่ มีการแลกเปลี่ยน เรียนรู้และเสนอการแก้ไขปัญหาในระดับนโยบายร่วมกัน (โปรดดูข้อเสนอในการแก้ไขปัญหาของเครือข่ายผู้ประสบภัยสึนามิได้ที่ภาคผนวก)

ในส่วนของชุมชนบ้านน้ำเค็มนั้น การจัดการความรู้ร่วมกันของผู้ประสบภัยสึนามิในช่วงฉุกเฉินทำให้เกิดการเรียนรู้ที่จะแก้ปัญหาด้วยการรวมกลุ่ม การรวมกลุ่มที่เกิดขึ้นพัฒนามาสู่ศูนย์ประสานงานชุมชนบ้านน้ำเค็มและเครือข่ายผู้ประสบภัยสึนามิในเวลาต่อมา โดยมีศูนย์ประสานงานหลักของเครือข่ายตั้งอยู่ที่ศูนย์ประสานงานชุมชนบ้านน้ำเค็ม

ปัจจุบันเครือข่ายผู้ประสบภัยสึนามิประกอบด้วยสมาชิกคือ

- เครือข่ายสิทธิคนจนพัฒนาเมืองภูเก็ตที่มีสมาชิกประมาณ 30 หมู่บ้าน
- เครือข่ายฟื้นฟูชุมชนเกาะลันตา จำนวน 15 หมู่บ้าน
- เครือข่ายคนไทยพลัดถิ่น จำนวน 20 หมู่บ้าน
- เครือข่ายชุมชนจังหวัดพังงา จำนวน 10 หมู่บ้าน

(ข) **เครือข่ายองค์กรชุมชนเพื่อการปฏิรูปสังคมและการเมือง (คปสม.)** จากการรวมกลุ่มของผู้ประสบภัยสึนามิในช่วงฉุกเฉินพัฒนามาสู่การบริหารจัดการในรูปแบบองค์กรชุมชน และขยายผลความรู้ต่อเนื่องมาในระดับเครือข่ายคือเครือข่ายผู้ประสบภัยสึนามิจนเกิดการประสานการทำงานกับเครือข่ายชุมชนอื่น ๆ ทั่วประเทศ นอกจากนี้ชุมชนบ้านน้ำเค็มได้เข้าร่วมการ

ปฏิรูปสังคมและการเมืองเพื่อผลักดันในการแก้ปัญหาของผู้ประสบภัยสึนามิในระดับนโยบายต่อไป

6.3 สรุปการจัดการความรู้แบบชุมชนบ้านน้ำเค็ม

(ก) ระดับปัจเจก

ชาวบ้านน้ำเค็มมีการเสาะหา ยึดกุม และสร้างความรู้ใหม่ผ่านการสนทนากับคนอื่นหรือในเวทีเสวนา

ชาวบ้านมีการใช้ความรู้ผ่านการลงมือกระทำ ในระดับปัจเจกและกลุ่มอย่างไม่เป็นทางการ เช่น การฝึกซ้อมแผนเตรียมความพร้อม การประชุมเพื่อประเมินผลงานร่วมกันในแต่ละครั้ง

(ข) ระดับกลุ่ม

ชาวบ้านมีการเสาะหา ยึดกุม ถ่ายทอด และแลกเปลี่ยนความรู้ ลักษณะของการจัดการความรู้ที่ใช้บ่อยที่สุดคือการพูดคุยอย่างไม่เป็นทางการที่พื้นที่กลางของชุมชน เช่น ช่วงจุกจิกในลักษณะของสภากาแฟ หรือช่วงฟื้นฟูและเตรียมความพร้อมที่ศูนย์ประสานงานชุมชนบ้านน้ำเค็ม

ชาวบ้านมีการใช้ความรู้ ในลักษณะของการลงมติ ข้อเสนอแนะจากกลุ่มไปดำเนินการ รวมทั้งพิจารณาทางเลือกหรือโอกาสใหม่ ๆ ในกรณีที่นักพัฒนาเอกชนหรือบุคคลภายนอกแสดงความคิดเห็น

ชาวบ้านมีการกำหนดกติการ่วมกันเป็นสิ่งที่จำเป็นมากของชุมชนบ้านน้ำเค็ม โดยชุมชนจำเป็นที่จะต้องมีกลไกในการทำงานร่วมกัน ไม่ว่าจะเป็นหลักการให้ความช่วยเหลือด้านการเงินโดยใช้วิธีการออมเงินซึ่งวิธีนี้เป็นปัจจัยสำคัญในการเชื่อมโยงคนในชุมชนให้เข้ามามีส่วนร่วมในการดำเนินกิจกรรมต่าง ๆ ของชุมชน และกลไกที่เกิดขึ้นนี้ทำให้เกิดการทำงานแบบกระบวนการกลุ่ม ประเด็นนี้สะท้อนให้เห็นถึงความสัมพันธ์ทางสังคมของชุมชนที่ไม่มีรูปแบบของความสัมพันธ์แบบเครือข่ายดังนั้นจึงต้องมีกลไกทั้งจากภายในชุมชนหรือจากภายนอกชุมชนมีส่วนช่วยสร้างการทำงานร่วมกันของคนในชุมชน

(ค) ระดับเครือข่าย

ชุมชนมีการจัดการความรู้โดยอาศัยความสัมพันธ์แบบกัลยาณมิตรระหว่าง ปัจเจก-ปัจเจก, ปัจเจก-กลุ่ม, กลุ่ม-กลุ่ม โดยมีปัญหาและเป้าหมายในการทำงานร่วมกันเป็นสะพานเชื่อม

จุดแข็งอีกประการที่มีผลทำให้การจัดการความรู้ในระดับเครือข่ายของชุมชนบ้านน้ำเค็มสามารถที่จะรวมตัวหรือแก้ไขปัญหที่เกิดขึ้นหลังจากเหตุการณ์สึนามิได้นั้นคือ การให้ความช่วยเหลือใน 3 ด้านหลักขององค์กรพัฒนาเอกชนคือ

- ด้านงบประมาณในการสนับสนุนให้ชุมชนเกิดกิจกรรมในการจัดการความรู้ เช่น การประชุมเพื่อให้เกิดการแลกเปลี่ยนเรียนรู้

- ด้านการเป็นที่ปรึกษาให้กับชุมชนในการแก้ปัญหาต่าง ๆ ตั้งแต่ในช่วงฉุกเฉิน พื้นฟู และช่วงเตรียมความพร้อม

- ด้านการประสานการทำงานร่วมกับองค์กรภาคอื่น ๆ รวมทั้งส่งเสริมให้ชุมชนได้มีพื้นที่หรือเวทีสาธารณะในการนำเสนอปัญหาและการแก้ไขปัญหาในระดับนโยบาย

6.4 ปัญหาอุปสรรคของการจัดการความรู้

(ก) การจัดสรรเวลา อาสาสมัครป้องกันภัยฝ่ายพลเรือนบ้านน้ำเค็มส่วนใหญ่ประกอบอาชีพประมง หรือประกอบอาชีพค้าขาย ดังนั้นการที่รับงานอาสาสมัครอาจทำให้มีผลกระทบต่อ การประกอบอาชีพและรายได้

(ข) กลุ่มต่าง ๆ กลุ่มคนชายขอบ ชาวเล แรงงานต่างด้าวชาวพม่ายังไม่สามารถเข้าถึงได้อย่างเต็มที่ แรงงานต่างด้าวชาวพม่า หลังเหตุการณ์สึนามินั้นมีองค์กรพัฒนาเอกชนที่เข้ามา มีบทบาทในการให้ความช่วยเหลือแรงงานต่างด้าวชาวพม่า คือองค์การระหว่างประเทศเพื่อการโยกย้ายถิ่นฐาน ที่เข้ามาดำเนินการจัดกิจกรรมให้แรงงานต่างด้าวชาวพม่าในบ้านน้ำเค็มนั้นมีการเรียนรู้ และจัดการความรู้ในรูปแบบของกิจกรรมต่าง ๆ เช่น กิจกรรมเวิร์คแรลลี่ หรือการส่งตัวแทน เข้าร่วมในการประเมินความเสี่ยงของชุมชน

(ค) ความขัดแย้งต่าง ๆ ของคนในชุมชน ปัญหาที่เป็นประเด็นสำคัญของชุมชนบ้านน้ำเค็ม ซึ่งมาจากหลายสาเหตุ เช่น ทักษะคติต่อผู้นำ ความขัดแย้งในเรื่องผลประโยชน์ต่าง ๆ ฯลฯ

จะเห็นได้ว่า

ปัญหาต่าง ๆ เหล่านี้เป็นปัญหาที่เกิดขึ้นจากความขัดแย้งทั้งในระหว่างชุมชนด้วยกันเองและในระหว่างชุมชนกับหน่วยงานภายนอก อย่างไรก็ตามแม้ว่าจะมีความขัดแย้งเกิดขึ้นแต่ชุมชนก็มีการจัดการกับความขัดแย้งนั้นโดยใช้การจัดการความรู้เป็นการลดความขัดแย้งเช่น การใช้การประชุมเพื่อหันหน้าเข้าหากัน

6.6 ข้อเสนอแนะ

6.6.1 ข้อเสนอแนะระดับนโยบายในการส่งเสริมการจัดการความรู้เพื่อรับมือกับความ เสี่ยงต่าง ๆ ของชุมชน

จากการศึกษาการจัดการความรู้นั้นพบว่าสิ่งที่ก่อให้เกิดการจัดการความรู้ร่วมกันได้คือ การจัดกิจกรรม เวทีเสวนา เหล่านี้ก่อให้เกิดการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ ดังนั้น ภาครัฐควรมีนโยบาย ส่งเสริมการจัดการความรู้ของชุมชน เช่น สนับสนุนงบประมาณในการส่งคนในชุมชนที่มี ประสบการณ์ในการจัดการภัยพิบัติไปศึกษาดูงานยังชุมชนอื่น เพื่อให้เกิดการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ และเพื่อที่จะได้ขยายผลความรู้ที่ได้มาประยุกต์หรือปฏิบัติงานของชุมชนต่อไป

6.6.2 ข้อเสนอแนะในระดับชุมชน

1. ชุมชนควรมีการกระตุ้นให้เกิดเยาวชนรุ่นใหม่ในชุมชนที่สามารถทำงานร่วมกับผู้ที่มี ประสบการณ์ในการทำงานไม่ว่าจะเป็นกับนักพัฒนาเอกชนหรือกับแกนนำชาวบ้านเพื่อให้เกิดการ ขยายการทำงานได้มากขึ้น

2. ควรมีการสร้างเครือข่ายในชุมชนเพื่อเชื่อมโยงประชากรกลุ่มต่าง ๆ โดยปราศจากเงื่อนไข จากการศึกษาพบว่าชุมชนบ้านน้ำเค็มมีจุดแข็งในเรื่องการขยายผลความรู้ในระดับเครือข่าย มีการ เชื่อมโยงการทำงานและการแก้ไขปัญหาในระดับเครือข่าย แต่พบว่าชุมชนยังไม่มีมีการสร้าง เครือข่ายที่เป็นของชุมชนเอง เช่น ระหว่างแรงงานต่างด้าวชาวพม่า แม้ว่าจะมีองค์กรพัฒนาเอกชน เข้ามาดูแลและให้ความช่วยเหลือกับกลุ่มของแรงงานต่างด้าวชาวพม่าแต่ในความเป็นจริงแรงงาน ต่างด้าวชาวพม่าซึ่งเป็นประชากรกลุ่มใหญ่ของชุมชนยังไม่สามารถที่จะเชื่อมโยงกับกลุ่มของคน ไทยได้ หรือ แม้กระทั่งกลุ่มของคนไทยในชุมชนด้วยกันเองที่ยังขาดเครือข่ายของการเชื่อมโยง

3. ควรมีการขยายการมีส่วนร่วมในการจัดการความรู้โดยการกระตุ้นให้คนที่ยังไม่เคยได้เข้า ร่วมกิจกรรมได้มาเข้ามามีส่วนร่วมให้มากขึ้น

6.6.3 ข้อเสนอแนะในการศึกษาครั้งต่อไป

การศึกษาวិทยานิพนธ์เล่มนี้เป็นการศึกษาที่เน้นการจัดการความรู้ ในการศึกษาครั้งต่อไป ควรมีการศึกษาเชิงลึกในเรื่องของการสร้างกระบวนการเรียนรู้ของชุมชนเพื่อให้เห็นกระบวนการได้ ชัดเจนยิ่งขึ้น